

Terugkeren naar de Heemkunde-site kan via de *Terugknop*.

U vindt de *terugknop* bovenin uw scherm, meestal uiterst linksboven.

GESCHIEDENIS VAN DE PROTESTANTSE GEMEENTE TE BOXTEL
ALSMEDE ENIGE AANVERWANTE ONDERWERPEN
huidig kerkgebouw aan Clarissenstraat: ook wel Lodewijkkerkje genoemd
ontwerp van Hendrik Verhees (1744-1813), in gebruikgenomen 20 december 1812

Sint-Petruskerk en protestantse kerkje te Boxtel op punt waar Oude Kerkstraat en Koppel uitkomen op Clarissenstraat. Foto van vrijdag 23 oktober 2009.

'Wanneer zal ik ingaan en voor Gods aangezicht verschijnen?'
Psalm 42:3.6

Onderwerp predikatie door dominee Ross tijdens dienst in gebruikname
zondag twintig december 1812

Tekst: Ruud van Nooijen, Boxtel - versie: 17 maart 2013
© foto's: Ruud van Nooijen

Het protestantse kerkje te Boxtel is gelegen op het adres Clarissenstraat nummer 18, in de schaduw van de Sint-Petrustoren en is rijksmonument. Het is deels ommuurd en voorzien van een toegangshek, aanwezig op de plaats waar Oude Kerkstraat en Koppel uitkomen op de Clarissenstraat. Vanaf het toegangshek loopt een verhard pad richting toegangspoort van de kerk. Aan weerszijden van het pad ligt een bescheiden kerkhof met zerken van tussen 1820 en 1845. Het gebied behoort tot het centrum van Boxtel, dat in vroeger tijden werd aangeduid met de benaming Boxtel-Binnen: globaal het gebied dat werd omsloten door de (gegraven) Binnendommeltjes. Later veranderde de naam in Wijk A. We spreken dan nog van de tijd voor algemene invoering van straatnamen. De huizen waren nog per wijk genummerd: A-12 was dus huisnummer 12 in wijk A of Boxtel-binnen = centrum. Andere buurtschappen hadden elk hun eigen letter. Deze wijze van aanduiding van panden hing samen met belastinginning en werd in de Franse tijd ingevoerd. Pas in 1927 ging Boxtel over tot de aanduiding door middel van straatnamen en huisnummers.

Aan de smalle zijde tegenover de ingangspoort is het kerkje sinds enige jaren door middel van een glazen corridor verbonden met een gebouw dat fungeert als gemeentecentrum. Dit laatste draagt de naam De Schakel. Op een steenworp afstand, op het adres Koppel 2, ligt een zeer oud pand Pastorije (vroeger ook wel 'pastoriehuizinge') geheten dat gedurende meer dan drie eeuwen diende als woning voor de predikant. Het komt later nog aan de orde.

Op 21 april 1981 ging de Hervormde Gemeente te Boxtel een samenwerkingsverband aan met de Hervormde Gemeente te Sint-Michiëlgestel/Schijndel c.a. Dit verband trad vanaf die datum naar buiten als de Protestantse Gemeente Boxtel. Voor dit samenwerkingsverband werd, vanaf 1995, één predikant aangesteld. De aloude predikantenwoning Pastorije werd dat jaar openbaar verkocht. Later eindigde dit samenwerkingsverband en gingen beide gemeenten huns weegs. Thans is, vanaf 4 november 2007, mevrouw ds. C.A. Terlouw verbonden aan deze gemeente. De naam is Protestantse Gemeente Boxtel (PKN).

Aangezien de geschiedenis van het protestantse kerkje aan de Clarissenstraat te Boxtel verweven is met die van de, in de onmiddellijke omgeving ervan aanwezige, katholieke Sint-Petruskerk, ontkomen we er niet aan ook laatstgenoemd godshuis, zij het zijdelings, te behandelen. Hoewel de Boxtelse katholieken tijdens de Reformatie, kort na het sluiten van de Vrede van Munster (1648) hun fraaie, grote en rijke Sint-Petruskerk moesten afstaan aan de gereformeerden en ook werden uitgesloten van bestuur en openbare ambten (Politieke Reformatie) kunnen we over het algemeen stellen dat de vele katholieken overwegend in redelijke harmonie samenleefden met de zeer weinige protestanten die het in die tijd voor het zeggen hadden gekregen. Van tijd tot tijd ontstonden echter spanningen: het is zelfs voorgekomen dat er een kogel door de deur van de predikantenwoning werd geschoten. Niet duidelijk is of dit een gerichte aanval betrof, dan wel dat deze daad voortvloeide uit baldadigheid. Vooral de, meerdere malen voorkomende, schuurkerksluitingen zetten kwaad bloed bij de katholieken. Chantabele bestuurders lieten zich, niet uitsluitend in Boxtel, tegen betaling, zaken door de vingers zien. Later werd dit gelegaliseerd in de vorm van de *recognitiegelden* (recognitie = erkenning).

Na 1672 ontstond in het algemeen meer tolerantie richting katholieken. In genoemd jaar vielen de Fransen Nederland binnen. Predikanten en (hervormde) magistraten vluchtten naar de vesting 's-Hertogenbosch. De Franse koning Lodewijk XIV sloeg zelfs voor de duur van tien dagen zijn hoofdkwartier op in kasteel Stapelen te Boxtel. Wellicht beseften de Staten-Generaal toen pas goed dat ze in tijden van oorlog ook het katholieke deel van de bevolking nog wel eens nodig zouden kunnen hebben...

Maken we een sprong in de tijd, dan zien we dat bij de uitvoering van de bepalingen van het zesde additionele artikel bij de Staatsregeling van 1798 (teruggave van kerken) er over en weer wel wat stekeligheden zijn opgetreden alvorens belijders van de twee hoofdreligies in Boxtel hun eigen kerk (terug) hadden. De Politieke Reformatie had tevens gevolgen voord de vergaderingen van het gemeentebestuur: deze mochten niet langer, hetgeen tot dan gebruikelijk was geweest, in een herberg gehouden worden. Maar dat is een ander verhaal. Rest slechts hierover te melden dat toen (1657) onder andere de aanbouw (gerfkamer = kleedruimte geestelijkheid) tegen het koor van de Sint-Petruskerk gebouwd en tegenwoordig als Heilig-Bloedkapel bekend, ging fungeren als raadhuis. Onder deze ruimte lag een gevangenkelder. Tegen het raadhuis werd een kleine houten aanbouw geplaatst als stalling voor de brandspuit. Kort nadien - in 1661 - werd bepaald dat ook de (gemeente-) secretaris zijn werk moest doen vanuit het raadhuis. Voor hem werd onderdak gevonden in de belendende ruimte, de huidige misdienaarscristie, destijds te bereiken via een doorgang in de muur. Boven de werkruimte van secretaris kwam, op een getimmerde zolder, het dorpsarchief.

1. **BOXTELSE PROTESTANTEN IN SINT-PETRUSKERK**

Vanaf 1579 was Nederduits Gereformeerd de officële religie binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Latere benaming: Nederlands Hervormd. De jure bestond geen staatsgodsdienst, de facto echter wel degelijk. Officieel bestond zelfs godsdienstvrijheid, doch over alles wat met in praktijk brengen van een religie, anders dan het Nederduits Gereformeerd, gold een verbod. Dat had nogal wat (ongunstige) gevolgen voor andersdenkenden of dissenters: rooms-katholieken, doch ook voor andere protestantse denominaties als baptisten, Lutheranen, Remonstranten. Ook joden werden er door getroffen. Zij werden onder meer buitengesloten van bestuurlijke functies en ambten. Na de val van 's-Hertogenbosch (1629) trachtten de Staten-Generaal in toenemende mate hun invloed in Brabant uit te breiden. Vanaf de Vrede van Münster (1648) kregen zij het definitief en algeheel voor het zeggen in dit gebied: Brabant werd Staats-Brabant en voortaan geregeerd vanuit Holland. Hierbij moet een uitzondering gemaakt worden voor een aantal enclaves waar de Staten-Generaal niets te vertellen hadden en waar de katholieke godsdienst niets in de weg werd gelegd omdat het desbetreffende grondgebied toebehoorde aan een katholiek heer of een die katholieken niets in de weg legde. Het betrof: de graafschap Megen, de Commanderie van Gemert, Luyksgestel dat behoorde tot het bisdom Luik, alsmede de heerlijkheden Bokhoven, Boxmeer en Ravenstein.

Tijdens de periode 1648-1809 waren Boxtelse katholieken hun Sint-Petruskerk kwijt. Zij moesten zich - hetgeen aanvankelijk verboden was, vervolgens oogluikend tegen betaling van steekpenningen werd toegestaan en daarna onder voorwaarden (recognitiegeden) 'normaal' werd - tevreden stellen met onopvallende bouwsels, schuur- of schuilkerken genoemd. Uiterlijk mochten deze gebouwen in niets op een kerk gelijken. De belangrijkste van de schuurkerken die Boxtel heeft gekend en die het langste in gebruik is geweest (gesloopt 1828), stond aan de Burgakker ter hoogte van de voormalige Levensschool, welk gebouw AD 2009 in gebruik is bij SintLucas. Deze kerk bestond in ieder gavel in 1672 reeds. Daarnaast bevond zich ook de pastorie, een fraai herenhuis dat omstreeks 1960 werd gesloopt. Ontwerper van het latere protestantse kerkje van Boxtel, Hendrik Verhees, werd er gedoopt en ging er naar de kerk.

De Hervormde Gemeente te Boxtel vindt haar oorsprong in het besluit van de *Grote Vergadering* die, in 's-Hertogenbosch bijeengekomen na het beëindigen van de Nederlands Opstand (of tachtigjarige Oorlog), op 3 september van het jaar 1648 ds. *Johannes Aelstius* beriep tot eerste predikant in Boxtel. Hij was afkomstig uit de Classis van Leiden. Kort nadien arriveerde hij te Boxtel en nam op 13 september 1648 de Sint-Petruskerk in gebruik. Of dat zonder slag of stoot is gegaan weten we niet. Van elders is bekend dat katholieken hun kerken afsloten, de sleutel wegmaakten en het slot vol gesmolten lood gooiden. Er waren plaatsen waar de kort tevoren aangestelde dominee zijn nieuwe standplaats niet durfde betrekken en om een gewapend escorte vroeg...

Het was deze dominee Aelstius die in Den Haag zijn beklag deed over de toestand te Boxtel. Aelstius betoogde in zijn klacht dat in de particuliere heerlijkheden er grote misbruiken werden gepleegd bij de vergeving van ambten, die daar naar bekend was handen was van de (hoofdzakelijk katholieke) heren. De functies werden *ten hoogsten prijs* verkocht aan lieden, die aan hun heren beloven, om wat de uitoefening van het katholicisme betreft gedurig een oogje toe te knijpen... Hij noemt dan het voorbeeld van de nieuw-benoemde protestantse drossaard, jonkheer **Ghislain Seghers van Ydeghem, gezegd Wassenhove**, die de papisten de hand boven het hoofd hield, terwijl de pas afgezette katholieke drossaard en vorster zich nog met allerlei zaken bemoeiden. De voormalige drossaard maakte het al heel bont. Hij dicteerde de jonge en onbekwame secretaris **Huygens** alles en durfde zelfs namens zijn woonplaats op de kwartiersvergaderingen te verschijnen. De H. Geestmeesters - de beheerders der H. Geesttafel, een stichting die met de armenzorg was belast - traden tegen de hervormden op in plaats van hen te helpen. Naar aanleiding van Aelstius' klacht ontving de toenmalige heer van Boxtel, de **graaf van Bassigny**, een missive van de Staten, waarin het hem verboden werd de vroegere drossaard, secretaris en vorster nog enige dienst te laten doen. Hun ambtsdocumenten moesten zij aan hun opvolgers overgeven. Advocaat-fiscaal **Van Cuyk** kreeg opdracht alle nog in functie zijnde katholieke schepenen uit hun functie te ontzetten. Ook werden de katholieke H. Geestmeesters op staande voet ontslagen.

Op genoemde voorganger Aelstius te Boxtel werd nog een moordaanslag gepleegd, die gelukkig mislukte. Wellicht was het geval minder ernstig, dan het zich op het eerste gezicht liet aanzien. Drossaard en regeerders van Boxtel verklaarden, dat een vagebond ontijdig een kogel in een lege kamer had afgevuurd. Hoogschout **De Bergaigne** kreeg opdracht tot onderzoek, doch van deze affaire wordt verder niets meer vernomen, waarvan het plaatsvinden slechts betreurd kan worden. (Bron: 13, blz. 74, 75, 76, 102, 103)

MEER DAN HONDERDTWINTIG JAAR GEEN KERKENRAAD

Aanvankelijk was de Boxtelse protestantse gemeente zeer klein. Behalve de dominee, de drossaard, (gemeente-) secretaris, rentmeester (kasteel Stapelen), de vorster en hun gezinsleden waren er geen protestanten te vinden. Dat betekende onder meer dat het niet mogelijk was voldoende capabele personen of *manslidmaten* te vinden die een kerkenraad konden bemannen. Het zou zodoende nog duren tot het jaar 1777 voordat in Boxtel een eerste kerkenraad werd geformeerd. Het feit dat de gemeente zo klein was, had ook gevolgen voor het dorpsbestuur. Katholieken was het verboden hierin zitting te nemen, doch noodgedwongen moesten de Staten-Generaal erkennen dat hun beleid op dit punt in Staats-Brabant faalde. Al snel werd toegestaan dat daar,

waar onvoldoende kandidaten van de *ware religie* beschikbaar waren voor functies als (president-) schepenen, er ook *modeste* (gematigde) katholieken mochten worden aangesteld. Dit leverde in de praktijk nogal een s problemen op. Zo ook in Boxtel.

HEER VAN BOXTEL VETREKT NAAR BUITENLAND

Baron **Ambrosius van Horne** verzette zich tegen de benoeming van een college van drossaard en schepenen geheel bestaande uit protestanten. Hij vertrok voorgoed uit Boxtel. Geen enkele heer na hem woont nog op kasteel Stapelen. (Bron: 14, blz. 141).

ACTE VAN TRACTEMENT PREDIKANT

Een toenmalige predikant, werkzaam in het katholieke zuiden werd rijkelijk beloond en verdiende meer dan zijn collega's die werkzaam waren in regio's waar de ware religie domineerde. Zo zien we op 17 augustus 1658 een rekest van de Classis van 's-Hertogenbosch inzake het traktement van de, dan nieuw beroepen (d.d. 13 juli 1658) predikant **Samuel de Waal**. Men verzocht om toekennen van een acte van traktement van zeventienvijftig gulden. Het betrof de predikantsplaats te Boxtel, in combinatie met de kerk te Liempde. (Folio 454, Resoluties Raad van state 1648-1672, inventarisnummer 190-216, BHIC 's-Hertogenbosch)

SCHIP SINT-PETRUSKERK STORT IN

Omdat er in Boxtel slechts zeer weinig lidmaten van de ware religie woonden – begin 18^e eeuw omstreeks 50 op een bevolking van ca. 2.500 personen - waren zij niet in staat dit grote gebouw goed te onderhouden. Op 26 februari 1684 , tussen half acht en acht uur 's avonds stortte de buik (schip) van de Sint-Petruskerk in, waarbij de buitenmuren nog overeind bleven. Men liet toen een muur metselen tussen schip en transept en nam dat, kleinere, deel van de grote kerk in gebruik voor kerkdiensten. Tijdens een zware novemberstorm in 1800 stortte ook nog de tot dat moment nog overeind staande muur van het schip aan de noordzijde van de kerk in. Dit soort ongelukken met veelal desastreuze gevolgen voor de kerk zien we tijdens de Reformatie op meer plaatsen gebeuren.

Boxtel, Sint-Petruskerk en rivier de Dommel, anoniem. 18^e eeuw, waterverf, na 1684. Het schip van de kerk ligt ingestort. Gezien vanaf begin huidige Molenstraat. Op de Dommel is – bescheiden – scheepvaart zichtbaar. Rechts loopt een vrouwspersoon (mogelijk een zuster van de orde der Clarissen) emet een mand met wasgoed een trapje af naar de Dommel. Het langgerekte gebouw aan de overzijde van de Dommel betreft het Clarissenklooster. Tussen klooster en Dommel lag de 'Clooster Bleyk'.

Centrum Boxtel met links het protestantse Lodewijkkerkje uit 1812, ontworpen door Boxtelaar Hendrik Verhees. Daarnaast de Sint-Petruskerk waarvan het schip meer dan honderd jaar in puin lag. Links van de toren zien we (wit) nog een klein stukje van de Pastorije, een ruim woonhuis, voor de Reformatie behorende tot het kapittel van Boxtel, vanaf Reformatie (1649-1994) tot in onze tijd woning van de predikant. Rechts ter hoogte van ca. een derde van de foto vanaf onderzijde zien we de Dekenij, thans pastorie Verrijzenisparochie. Foto van woensdag 13 mei 2009.

2. TERUGGAVE KERKEN INGEVOLGE STAATSREGELING 1798

Kort na ontstaan van de Bataafse Republiek werd ook de eerste, redelijk democratisch tot stand gekomen grondwet, de Staatsregeling van 1798, aangenomen. In artikel 6 van de additionele artikelen bij deze regeling was vastgelegd hoe moest worden omgegaan met de kerken na gelijkstelling van alle godsdiensten en scheiding van kerk en staat. De geloofsgemeenschap met de meeste lidmaten zou in dorp of stad hun kerk behouden, dan wel terugkrijgen. In het overwegend katholieke Brabant - derhalve ook in Boxtel - zouden op basis daarvan, de katholieken hun kerken terugkrijgen. Mede doordat in de grondwet van 1801 deze bepaling niet meer voorkwam, zou nog lang duren vooraleer dat een feit (1809) was en de kerk daarenboven ook nog gerestaureerd was (1827)... In voornoemd 6^e additionele artikel bij de Staatsregeling van 1798 stond ook dat kerktorens met klokken en uurwerken overgingen naar de burgerlijke gemeenten. De politiek nog onvoldoende stabiele situatie, wisseling van diverse regeringsvormen - Nederland hoorde immers ook nog enige jaren tot het Franse keizerrijk - alsmede een lege schatkist waren oorzaak van het feit dat een definitieve regeling lang op zich liet wachten. In die periode doet zich ook de vreemde situatie voor dat er voor de functie van kerkmeester geen geschikte, de ware religie belijdende, kandidaten waren. Zo kon het gebeuren dat er katholieke kerkmeesters werden aangesteld bij de nog in hervormde handen zijnde Sint-Petruskerk. Voor de goede orde: deze kerkmeester bemoeiden zich niet met de i

interne gang van zaken der Hervormde Gemeente: hun taak was beperkt tot de instandhouding van het kerkgebouw. Wel waren zij, als kerkmeester, lid van het uitgebreide gemeentebestuur, het Corpus van Boxtel, dat later de naam *Brede Raad* droeg. In 1798 telde Boxtel 2.513 katholieken en 51 protestanten.

3. HOE DE PROTESTANTEN DACHTEN OVER TERUGGAVE VAN KERKEN

Dominee Stephanus Hanewinkel maakte in 1779 een reis door Brabant en schreef daar een boek over: *Reize door de Majorij in den jaare 1779*.

In zijn boek maakte Hanewinkel melding van hetgeen een onbekende hem meedeelde, inzake de teruggaaf van kerken aan de katholieken:

Met de kerken is het in het algemeen dus gelegen. De Nuntius van den Paus heeft een order aan de Vicarii gezonden, welke inhoud, dat overal waar de Gereformeerde Kerken in handen der Roomschen zijn, en 'er reeds wezenlijke Dienst in gedaan wordt, dat zal blijven voortduren, tot 'er een Paus zal gekoozen zijn, wiens uitspraak men daarover moet afwachten, maar dat alle anderen, waarin nog geen Dienst gedaan is, moeten blijven in status quo, en er ook geen Dienst in mag gedaan worden, hoewel de Gereformeerden die hebben overgegeven. Zij zijn hierover zeer onvergenoegd. Ik voor mij geloof, dat de knoop hier zit, naamlijk dat de Decreeten der Wetgeevende Vergadering zeggen, dat het eigendom der graven blijft, en terecht, om in die graven te blijven begraven; dus moet bij iedere begraafing van een Kettersch Lijk de Kerk ontheilgd worden, en die er in zijn niet moogende worden uitgeruimd, kunnen zij er den Dienst niet in verrichten, volgens de leer van hunne eigene kerk.

4. ZONDER KERK EN ZONDER HERDER

Voordat uiteindelijk pas in 1809 de formele teruggave van de Sint-Petruskerk plaatsvond, waren er diverse ontwikkelingen met betrekking tot de kleine protestantse gemeenschap in Boxtel. Nadat bekend was geworden dat de protestanten niet langer gebruik konden maken van de Sint-Petruskerk stelde diaken **Antonij Hermanus Helbach** *zonder daarvoor iets te pretenderen* gedurende anderhalf jaar - tussen 1798 en 1800 - een kamer van zijn huis aan de **Barrier** ter beschikking, zodat in die moeilijke tijden de kerkdiensten voortgang konden vinden. Dit huis stond op de plaats waar thans, op het adres Clarissenstraat nummer 22, een notariskantoor is gevestigd. Dat was toen vlak bij het toenmalige barrièrehuis, gelegen langs de straatweg van 's-Hertogenbosch-Eindhoven en later Maastricht/Luik, die dwars door Boxtel voerde en waar tol moest worden betaald. Toen Helbach naar 's-Hertogenbosch verhuisde stond de protestante gemeente andermaal op straat. Gelukkig kon men maart 1800 het vroegere jagershuis binnen de ophaalbrug van kasteel Stapelen betrekken. Tengevolge van de onzekere tijden en gebrek aan geld was er te Boxtel tussen 1794 en 1805 geen predikant. In 1805 werd **Jacob Hendrik Ross** de nieuwe predikant. Hij zou zeven jaar later de eerste dienst leiden in het, in 1812 in gebruik te nemen, nieuwe kerkgebouw aan de Clarissenstraat. Uit de Boxtelse kohieren inzake personele belasting 1811-1812 droeg de kerk van de Gereformeerde Gemeente binnen de muren van het kasteel een apart huisnummer, namelijk nr. 120. Er is ook nog sprake geweest van een ruil: de protestanten zouden de schuurkerk aan de Burgakker krijgen, de katholieken kregen dan de Sint-Petrus weer terug. Probleem was echter dat de Sint-Petruskerk door bouwvalligheid door niemand gebruikt kon worden en de katholieken zelf wilden bepalen wat er met hun schuurkerk zou gebeuren.

Op 10 februari 1808 stelde de predikant in een kerkenraadsvergadering voor een poging te doen bij het Gouvernement om het vorige kerkgebouw (de Sint-Petruskerk) terug te krijgen!, *dan wel een ander geschikt lokaal tot den Godsdienst*. Het verkregen antwoord luidde echter dat de Sint-Petruskerk door de bouwvallige situatie zowel voor protestantse alsook katholieke gelovigen onbruikbaar was.

5. **SINT-PETRUS ONTHEILIGD EN GEEN GELD VOOR HERBOUW**

De toenmalige (katholieke) Apostolisch Vicaris **Antonius van Alphen** (geboren te Boxtel aan de Burgakker) was van meet af aan fel tegenstander van herbouw van de, gedeeltelijk in puin liggende, Sint-Petruskerk voor de katholieke gemeenschap van Boxtel. Zijn argumenten: restauratie zou erg veel geld kosten, geld dat er niet was. Daarenboven was hij van mening dat de kerk, door langdurig gebruik door de protestanten en het in de kerk begraven van hun doden, was ontheiligd. Gedurende de Reformatie mochten katholieken hun geloof eigenlijk niet uitoefenen, dus mochten er ook geen bisschoppen worden benoemd: een vicaris nam die taken waar. Daarbij kwam dat Van Alphen, als vicaris niet uitsluitend met Boxtel te maken had. Ook in andere plaatsen die aan zijn herderlijke zorg waren toevertrouwd kwam een soortgelijke situatie voor: voormalig katholieke kerken die (gedeeltelijk) in puin lagen en geen geld voor de meestal zeer dure restauraties. Om die reden zag hij meer in (nieuw-) bouw van goedkope schuurkerken. Hij had reeds eerder Hendrik Verhees - zij het in een ander verband - verzocht, daartoe ontwerpen en een plan te maken.

Van Alphen was benoemd door de Staten-Generaal en beëdigd door de stadhouder. Hierdoor meende Van Alphen gebonden te zijn aan het **Ancien Régime**: bij het begin van de **Bataafse Republiek** verbood hij zelfs zijn priesters medewerking te verlenen aan dit nieuwe bestuur. Daarbij was hij bevreesd voor instabiliteit van het bestuur, een - naar bleek later - gegronde opvatting.

6. **BEZOEK KONING LODEWIJK NAPOLEON AAN BOXTEL**

Op zaterdag 22 april 1809 bracht koning Lodewijk Napoleon, in het kader van zijn reis door Brabant en Zeeland, onder meer een bezoek aan Boxtel. Het dorp telde op dat moment 2.995 inwoners. Daarvan waren er 2.865 katholiek; 117 hervormd; 3 lutheraans, 9 joods en één remonstrants. Ook de katholieke deken van de Sint-Petruskerk, **Du Messie**, werd aan de koning voorgesteld. Hij preekte vurig voor eigen parochie: de Boxtelse katholieken wilden een goede regeling met de hervormden voor hun teruggave van de Sint-Petruskerk aan de katholieken. Doch ook de protestanten brengen hun grieven naar voren. Een commissie rapporteerde *dat zij haar taak door den mond van de predikant had volbracht en dat Zijne Majestijt hen 'een minzaam gehoor' verleende en de toezegging deed dat Hoogstdezelve eene kerk zou laten bouwen*.

Enige dagen later reeds, tijdens zijn verblijf te Geertruidenberg, nam Lodewijk Napoleon op de 25ste van Grasmaand (april) 1809 een beslissing, de Boxtelse gemeenschap aangaande: de Sint-Petruskerk ging definitief terug naar de katholieken. Bij koninklijk besluit van de 4^e van de Bloeimaand (mei) 1809, gegeven te Bergen op Zoom, werd bepaald dat, ten behoeve van de bouw van een eigen kerk, 7.000 gulden werd geschonken aan de Boxtelse protestanten. Het geld werd toegekend in de vorm van assignaten (Franse hypotheek-obligaties. Deze zouden na verzilvering eigenlijk moeten worden ingenomen, doch werden opnieuw uitgegeven, hetgeen hoge inflatie tot gevolg had) Deze Koninklijke geste leidde ertoe dat dit soort kerkjes wel worden aangeduid als **Lodewijk**-kerkjes, ook buurgemeente

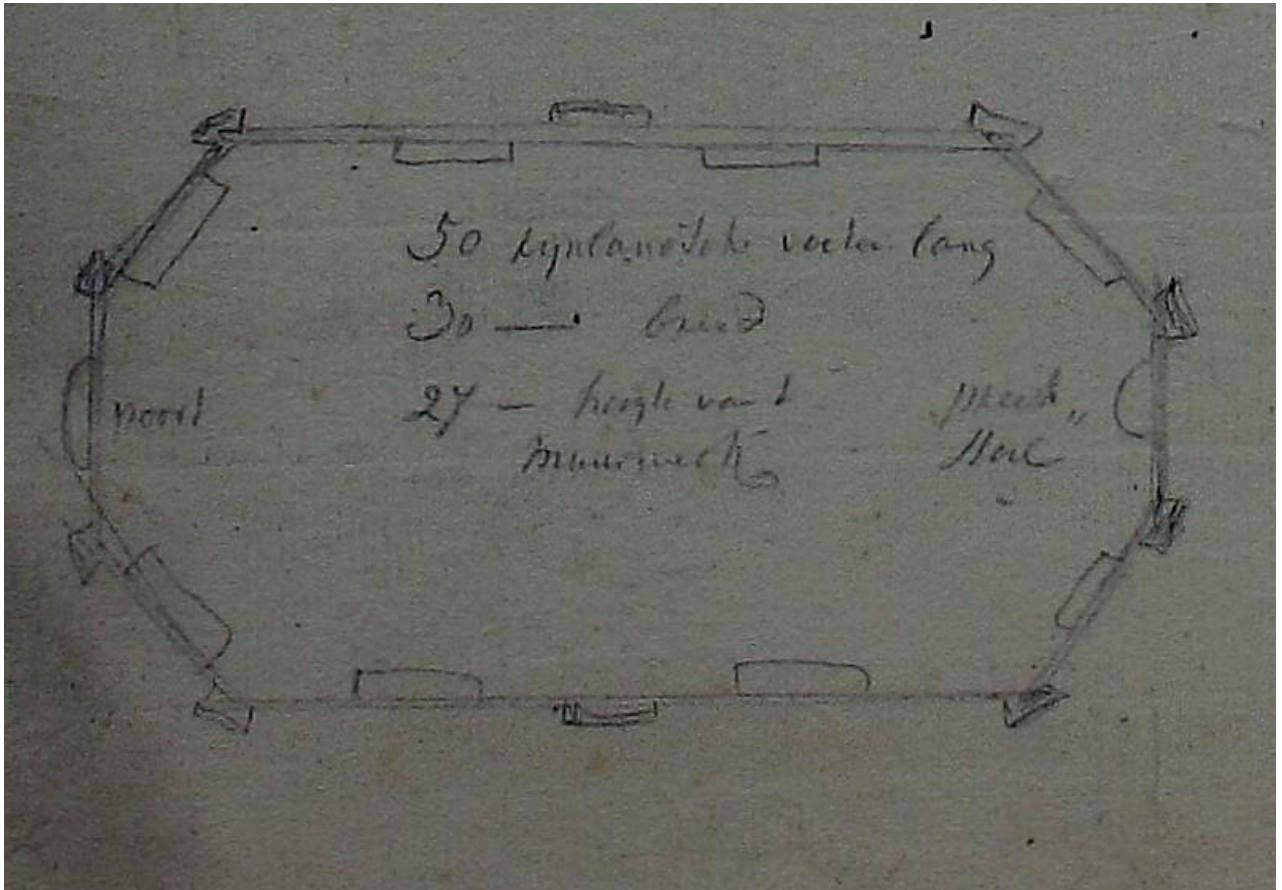
Sint-Michielsgestel heeft er een. Het, nieuw te bouwen, kerkje was bestemd voor de protestanten van Boxtel, Esch en Liempde.

Dit besluit van Lodewijk Napoleon stond niet op zich: eerdergenoemd koninklijk besluit regelde toekenning van subsidiebijdragen met een totaal bedrag van f 150.000,--, bestemd voor hervormde gemeenten voor de bouw van 28 kerken verspreid over Brabant. Typisch is een bijkomende eis die Lodewijk Napoleon stelde aan de kerken die met zijn financiële steun zouden worden gebouwd: ze moesten uiterlijk duidelijk als kerk herkenbaar zijn en waar mogelijk worden voorzien van een torentje. Het lijkt er op dat hij wilde voorkomen dat de nieuwe kerken er zouden uitzien als de katholieke schuurkerken, tijdens de Reformatie in gebruik, die uiterlijk echter in niets op een kerk mochten gelijken. Mogelijk heeft Hendrik Verhees er nog de hand in gehad dat kleine protestantse gemeenten werden samengevoegd: dat wil zeggen meerdere kleine gemeenten die één kerkgebouw en één predikant deelden. Verhees stond bekend als zuinig. In de Nationale Vergadering (Nu: Tweede Kamer) heeft hij destijds als representant gepleit voor hiervoor vermeld feit. Zoals gezegd kwam er tengevolge van de - door patriotse ideeën - ingegeven eerste grondwet, de Staatsregeling van 1798, vrijheid van godsdienst en ontkoppeling van kerk en staat, doch de staat zei religie echter niet vaarwel. Zo werden de salarissen van de bedienaren van Gods woord nog uit de staatsruif betaald. Verhees zag de bui al hangen: een staatsalaris voor al die predikanten in de kleine tot zeer kleine gemeenten in Brabant.

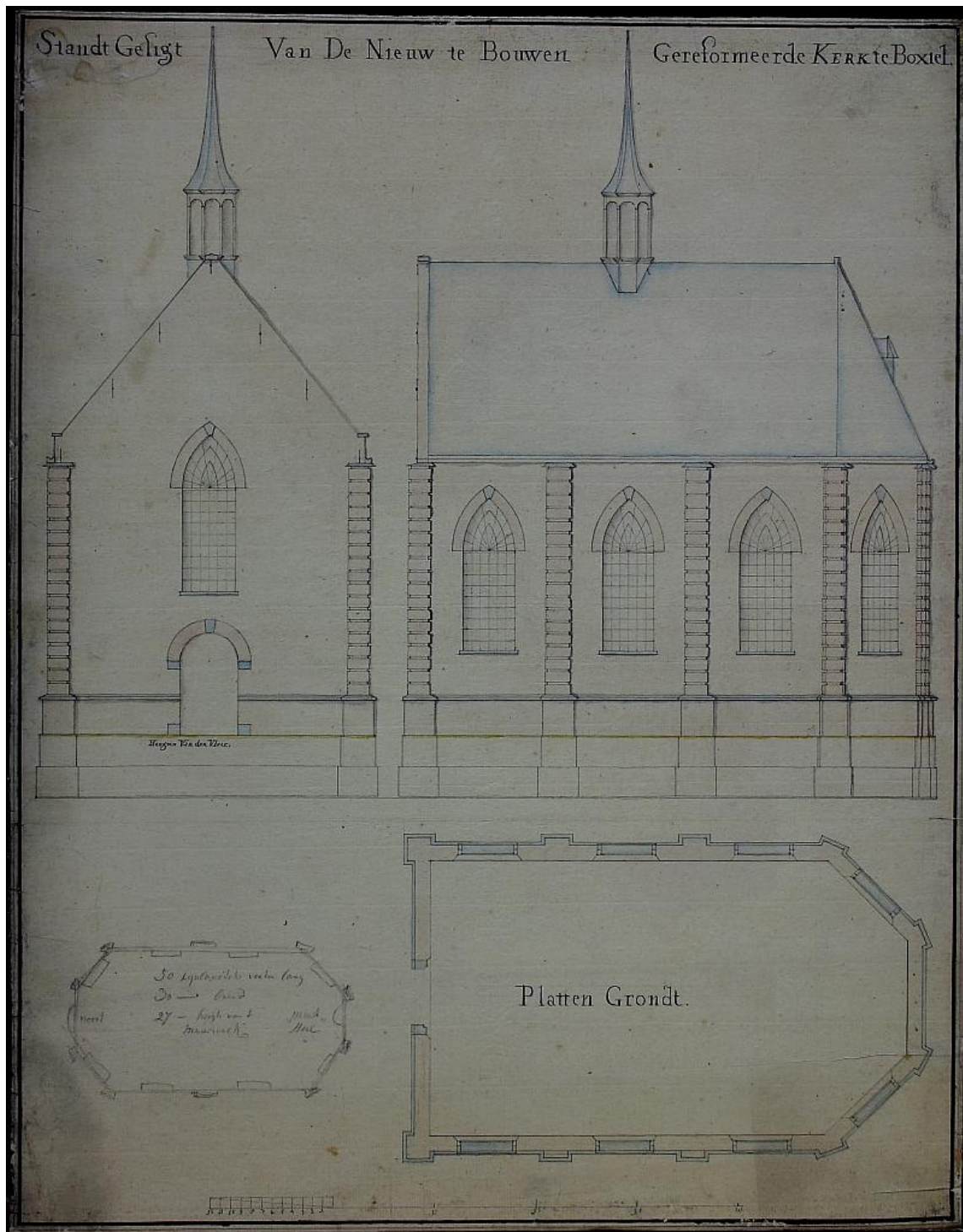
7. Pastoor-deken Nicolaas du Messie tekende in het doopboek van de schuurkerk aan dat koning Lodewijk Napoleon in 1809 de toewijzing van de Boxtelse parochiekerk (RvN: de Sint-Petruskerk) aan de katholieken heeft bekrachtigd en aan de hervormden 7.000 gulden schonk om een andere bidplaats te bouwen. Op dat moment zou het nog achttien jaar duren voordat de Boxtelse katholieken hun dan gerestaureerd Sint-Petruskerk wederom voor hun eredienst in gebruik zouden kunnen nemen.

8. **ARCHITECT HENDRIK VERHEES MAAKT ONTWERP VOOR NIEUWE KERK**
De katholieke Boxtelse duizendpoot **Hendrik Verhees** (1744-1813) (landmeter/cartograaf/architect/waterstaatkundige/aannemer/bestuurder/vrederechter/schetsenmaker) werd verzocht een ontwerp te maken voor het nieuw te bouwen kerkje. Verhees was, als aannemer ook meermalen betrokken geweest bij onderhoud aan de Sint-Petruskerk, alsmede bij onderhoud aan en herstel van de woning van de predikant, de **Pastorije** aan de Koppel. Voor de bouw van het nieuwe kerkje werd, reeds op 13 december 1809 voor f 200,-- *een perceel Hoff* van **Lauwerens van Exel** aangekocht. Waarschijnlijk is het ontwerp voor het protestantse kerkje te Boxtel het laatste werk dat Verhees als architect leverde. Hij was op dat moment vrederechter in Boxtel en zou kort erna, in 1813, overlijden.

In het archief uit die tijd van de Nederlands-hervormde Gemeente is een notulenboek aanwezig met het opschrift *Handelingen der eerwaarde Kerkeraad van Boxtel en Esch, aanvangende in 1777 en eindigende in 1860*. Daarin staan opgetekend de verslagen van de vergaderingen van de kerkenraad. In de kerkenraadsvergadering van 12 april 1809 deelt dominee Jacob Hendrik Ross (predikant vanaf 1805) mee *dat de helft van het geaccordeerde geld f 3.500,-- geïncasseerd was en vroeg of men geen aanstalte diende te maken om 't lokaal der te bouwen kerk publiekelijk aan te besteden naar 't plan door Verhees reeds in gereedheid gebracht*.

Detail van een van de bouwtekeningen naar een ontwerp van Hendrik Verhees. (zie gehele tekening inclusief dit detail, hierna). Deze plattegrond is getekend naast de originele (6-hoekige plattegrond. Bovenstaande plattegrond wijkt dus qua vorm af van de originele tekening. Het detail hierboven toont een octogonaal (achthoekig) ontwerp in grove lijnen. Volgens deze plattegrond werd het kerkje uiteindelijk vervaerd. In de plattegrond is aangegeven: links bij ingang: 'noord', vervolgens de afmetingen: '50 rijnlandsche voeten lang' daaronder '30 rijnlandsche voeten breed' en dan weer onder '27 rijnlandsche voeten hoogte van 't muurwerk'. Aan de rechterzijde, pal tegenover de ingang is een halve cirkel tegen de smalle muur getekend met als bijschrift 'preekstoel'.

Oorspronkelijk ontwerp voor het protestantse kerkje van Hendrik Verhees. Tengevolge van inflatie was er bij aanvang van de bouw minder geld over dan de oorspronkelijke f 7.000,- door koning Lodewijk Napoleon geschonken: nog maar 5.400 gulden. Dientengevolge werd het kerkje soberder en iets kleiner gebouwd dan dit plan. Linksonder het detail dat hiervoor uitvergroot wordt afgebeeld. Links op de tekening, waar oorspronkelijk ruimte vrij was, is later - ietwat minder nauwkeurig - een nieuwe plattegrond ingetekend volgens welke het kerkje daadwerkelijk werd gebouwd.

9. **AANBESTEDING BOUW NIEUWE PROTESTANTSE KERK**

Kort erna werd het werk aanbesteed – een *annoncement* werd geplaatst in de Bossche Courant. Het werk werd gegund aan aannemersbaas en metselaar **Van der Kallen** uit 's-Hertogenbosch, die het kerkje - na veel strubbelingen zou gaan bouwen. Hij leverde ook de benodigde bouwmaterialen. De aanneemsom beliep f 5.850,--.
Tengevolge van waardevermindering van de assignaten moest het werk op enig moment worden stilgelegd. In 1812 maakte men een soberder bestek, waarbij de aanneemsom werd teruggebracht tot f 5.400,-- Deze bijstelling van de bouwplannen zou, zoals we verderop nog zullen zien, ook gevolgen hebben voor de fundering. Van der Kallen kreeg zelfs het advies om de mastbomen voor het heiwerk, die kennelijk al klaar lagen, dan maar te verkopen. Het hout was door het lange liggen voor dat doel onbruikbaar geworden...

Uiteindelijk komt er, op vijf april 1812, een nieuw plan om de kerk *5 voeten korter en 5 voeten lager en 2 voeten smalter te maken en in plaats van hardgrauwe moppen, boerengrauw in de buitenmuren te gebruiken.*

Volgens oud-architect **Piet Snijders**, woonachtig op een steenworp afstand van het kerkje is dit waarschijnlijk het eerste gebouw te Boxtel waar, alvorens werd gebouwd, geheid is.

Het werd kort voor kerstmis 1812, op zondag 20 december, in gebruik genomen., waarbij dominee J.H. Ross preekt met als tekst *Wanneer zak ik ingaan en voor Gods aangezicht verschijnen?* (Psalm 42:3).

Protestantse of Lodewijkkerkje, Clarissenstraat 18 te Boxtel. Foto van dinsdag 29 juni 2004.

Karakteristiek voor het ontwerp van Verhees is onder meer de in het metselwerk uitgevoerde, uitspringende, geblokte, pilastervormige muurbekleding. Deze bouwstijl vinden we ook terug bij de voormalige raadhuizen te Sint-Michielsgestel en Erp, eveneens ontwerpen van Verhees.

10. **BINNENDOMMELTJES**

Reeds ver vóór de bouw van het kerkje, tot omstreeks de dertiger jaren van de twintigste eeuw, liep er pal langs het kerkje een zogeheten **Binnendommeltje**: een van de omstreeks de middeleeuwen gegraven, waterlopen in het centrum van Boxtel. Begin en einde van het Binnendommeltje was gelegen op laaglandbeek de Dommel. Sterker nog: in de onmiddellijke omgeving van het kerkje lag een tweetal bruggetjes: één in de Clarissenstraat, de straat waaraan het kerkje heden ten dage nog ligt, het andere bruggetje, noodzakelijk om bij het protestantse kerkje te kunnen komen en gelegen over een tak van een Binnendommeltje (de Koppelloop) die de kerkheuvel van de Sint-Petruskerk omsloot. Op oude foto's van de Clarissenstraat is te zien dat het Binnendommeltje langs het protestantse kerkje loopt.

Zicht op het protestantse kerkje aan de Clarissenstraat te Boxtel met links het 'kerk'-bruggetje (met jongetje zittend op leuning) over een van de Binnendommeltjesl. Rechts daarvan de leuning van het bruggetje in de Clarissenstraat. Deze kanalen werden gegraven teneinde wateroverlast te verminderen, doch ze dienden tevens als bluswater bij branden. Ze werden echter ook gebruikt als (open) riool met alle gevolgen van dien. Foto uit ca. 1915, uitgegeven door Fa. J.M.C. van Hooff te Boxtel. Rechts leidt de Clarissenstraat richting Markt. Het kerkbruggetje gaf tevens toegang tot de rond de kerkheuvel gelegen panden, waaronder de Pastorije en Torenschool. Mogelijk is hier de beschoeiing te zien waarvan sprake is in de memorabilia van de protestantse gemeente. Daar staat aangetekend: '1909. In het voorjaar van dit jaar werd de houten beschoeiing gemaakt, ter beveiliging van den oever langs de begraafplaats.' Op de foto is links, tussen de boomtakken door, nog het dak van de Torenschool uit 1792 te zien.

Rond de demping van het Binnendommeltje langs kerkhof en kerk is nog een uitvoerige briefwisseling met het gemeentebestuur voorafgegaan.

11. **CONSISTORIEKAMER - GEMEENTECENTRUM DE SCHAKEL**

De protestantse gemeenschap kreeg aldus een nieuwe kerk, zij het kleiner dan oorspronkelijk bedoeld. Toen Boxtel in inwonertal groeide, nam ook het aantal protestanten toe en deed zich steeds sterker het gebrek aan een aparte ruimte gelden, want zelfs een consistoriekamer ontbrak. Aanwas kwam onder meer door de papierfabriek, de brigade Marechaussee en later de spoorwegen.

BOUW CONSISTORIEKAMER MEDIO 19DE EEUW

In de zestiger jaren van de negentiende eeuw leidde het gemis aan een consistoriekamer tot de bouw van een kleine ruimte, tegen de smalle zijde van het kerkje, tegenover de zijde van de ingang. In het handgeschreven document *Memorabilia uit de geschiedenis der Hervormde Kerk te Boxtel* vinden we daarover enige aantekeningen: *In 1863 is door ondersteuning uit het Provinciaal Subsidie- en Reservefonds, benevens een aanzienlijke gift van elders, een consistorie bij het kerkgebouw aangebouwd', alsmede: 'In 1906 is deze consistoriekamer afgebroken. een nieuwe Consistoriekamer werd in december van dat jaar in gebruik genomen.*

Bij de restauratie van het kerkje in 1995/ '96 werden naast de kansel in de muur de contouren ontdekt van een lage deur met boog, de voormalige toegangsdeur tot de consistoriekamer. Op vrijdag 17 november 2006 - de oude aanbouw De Schakel was inmiddels gesloopt - werd de vorm van deze voormalige consistoriekamer duidelijk: in de geëgaliseerde grond tekende zich, in een lichtere zandkleur, duidelijk de contouren af van het fundament van deze bescheiden ruimte. Aldus werden de sporen van de vroegere consistorie zichtbaar. Een klein deel van de consistoriekamer bleef gespaard en vormde later de overgang naar de eerste bouw van De Schakel in 1958/'59. Deze overgang werd, tezamen met De Schakel medio 2006 gesloopt om plaats te maken voor glazen corridor en nieuwbouw..

Detail bouwtekening als onderdeel besluit nr. 62 d.d. 4 augustus 1959 van burgemeester en wethouders van de Gemeente Boxtel inzake verbouwing aanbouw Nederlands Hervormde Kerk Boxtel. Tekening van architect C. Valstar te Eindhoven. Zijgevel kerk met aangebouwde consistoriekamer. Deze was gebouwd in 1906 en was zelf een vervanging van de eerste consistoriekamer die in 1863 werd gebouwd. Het hier op de tekening zichtbare bouwteje maakte in 1959 plaats voor de - eerste - Schakel, welke dienst deed tot 2006. Hoe de eerste consistorieruimte (1863) er uit heeft gezien is thans nog niet bekend.

DE SCHAKEL

Kennelijk was er vijftiger jaren der twintigste eeuw behoefte aan een groter lokaal, want in het jaar 1959 werd tegen de smalle zijde van het kerkje, tegenover de zijde met de kerkingang, een nieuwe aanbouw geplaatst: De Schakel. Voor wat betreft vormgeving detoneerde het totaal met het Lodewijkkerkje. Januari 1960 werd de (eerste) Schakel in gebruik genomen.

Het zou nog duren tot 2006/'07 voordat er een nieuw ontwerp werd gerealiseerd: nu niet vast verbonden met het kerkje, doch op enige afstand ervan en verbonden met de kerk door middel van een geheel glazen corridor. Ook dit gebouw draagt sindsdien als naam De Schakel.

12. EINDE DER BINNENDOMMELTJES

Eerdergenoemde Binnendommeltjes werden vanaf begin 1900 meer en meer als een last ervaren: stinkend en een gevaar voor de gezondheid. Vooral dokter Hoek (zijn fraaie woning gebouwd in 1903 bestaat nog steeds: gelegen pal tegenover het toegangshek van kerk en kerkhof protestantse gemeente) fulmineerde fel tegen deze bron van kwaad. Dit leidde er toe dat, over een aantal jaren gerekend, gedurende de

twintiger/dertiger jaren van de twintigste eeuw deze binnenwatertjes, het ene na het andere uit het dorpsbeeld verdwenen. Medio 2008 waren er evengemeentelijke plannen, daar waar mogelijk, deze Binnendommeltjes weer terug te brengen in het dorpsbeeld. Het Dommeltje bij protestantse kerk en predikantenwoning werd overigens pas vrij laat, rond 1940, gedempt. De gemeente Boxtel zat krap bij kas en panden in de buurt van een Binnendommeltje moesten na demping ervan worden aangesloten op de riolering.

13. **INWENDIGE RESTAURATIE KERKJE BEGIJN ZESTIGERJAREN 20STE EEUW**
Na een inwendige restauratie, waarbij onder andere de oude, ongemakkelijke banken werden vervangen, werd de kerk op 3 december 1961 weer in gebruik genomen.

14. **KERKJE VERZAKT: RESTAURATIE NOODZAKELIJK**
Medio tachtiger jaren van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat het gebouwtje toe was aan restauratie. Er verschenen scheuren in de kapconstructie, die in de kerk waren te zien. Architect Piet Snijders uit Boxtel, en woonachtig op luttele honderden meters afstand in het historische hart van Boxtel, deed na overleg met de kerkenraad, einde 1990 onderzoek naar de oorzaken van de scheuren: eerst aan de kap, door op de zolder waarnemingen te verrichten. Daarna volgde examinatie van de fundamente van het kerkje, geassisteerd door enige jeugdige mannelijke leden van de Nederlands Hervormde Gemeente. Zij groeven sleuven langs de buitenmuur. Waar reeds langer voor werd gevreesd bleek bewaarheid: tengevolge van de, een kleine halve eeuw eerder, uitgevoerde demping van het langsstromende Binnendommeltje was de grondwaterstand verlaagd en waren de paalkoppen van de fundering droog komen staan en gaan rotten. Aan deze ontwikkeling kan tevens, de van latere datum stammende, bebouwing van Boxtel-oost hebben bijgedragen. Alvorens het bouwen op dat lage, natte terrein kon aanvangen moest de waterstand flink worden verlaagd. Daarenboven bleek, bij raadplegen van de originele bouwtekeningen, dat het fundament bij de bouw soberder was uitgevoerd dan Verhees destijds had voorgeschreven...
Overigens blijkt uit recent onderzoek van kerkheuvel (Sint-Petruskerk) en omgeving, dat op de plek waar thans het protestantse kerkje staat, ooit de bedding van de Dommel gelegen heeft.

STICHTING RESTAURATIE PROTESTANTSE KERK BOXTEL (SRPKB)

De noodzaak tot restauratie was overduidelijk aangetoond. Begin negentiger jaren van de twintigste eeuw werd de *Stichting Restauratie Protestantse Kerk Boxtel* in het leven geroepen onder voorzitterschap van ondernemer **Evert van Gelder**. Deze Stichting moest de benodigde fondsen bijeen zien te krijgen: de kosten van restauratie werden begroot op 750.000 gulden. Daarnaast was ook een bouwcommissie actief onder leiding van **Han Dragt**, die zich richtte op het bouwtechnische aspect van de plannen.

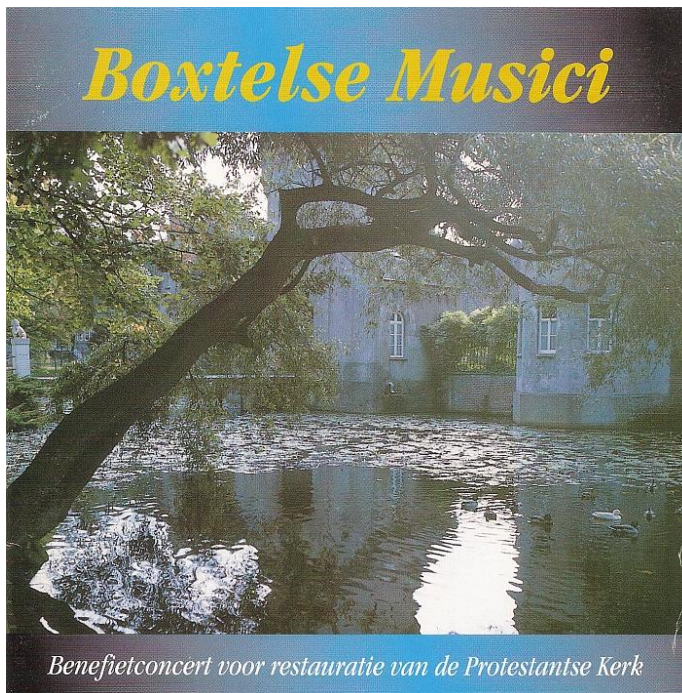
VERWERVING FONDSSEN

Er werden diverse acties gevoerd, waaronder een benefiet-concert in de toenmalige Maria-Reginakerk in wijk Selissenwal, gegeven door Boxtelse musici op 8 september 1994. Dit concert werd door scribent dezes opgenomen en leidde tot een cd: *Boxtelse Musici*. Het eerste exemplaar van de cd werd in het Lodewijkkerkje aangeboden aan toenmalig burgemeester **Jan van Homelen**. De cd diende als relatiegeschenk voor de Gemeente Boxtel, een deel van de oplaag werd verkocht: de

opbrengst kwam ten goede aan het restauratiefonds. Een exemplaar van de cd was jarenlang te leen in de Boxtelse bibliotheek.

Een boekenbeurs bracht f 7.000,- op. Er werden ook nog diverse andere concerten georganiseerd. Teneinde de verzakking ongedaan te maken moesten nieuwe palen onder het kerkje worden 'geschroefd': heien was geen optie! Deze palen kostte zesduizend gulden per stuk en werden betaald door het Boxtelse bedrijfsleven.

Toenmalig burgemeester Jan van Homelen dreef de laatste paal de grond in.

< Voorzijde booklet van cd met opnames, gemaakt tijdens het benefietconcert op 8 september 1994, ten behoeve van de restauratie van de Nederlands Hervormde kerk van Boxtel.

Het totale concert was te lang om geheel op cd te verschijnen. Het werd een selectie, waarbij van enige uitvoerenden speciaal voor deze cd nieuwe opnamen werden gemaakt omdat ze zelf niet voldoende tevreden waren de kwaliteit van hun optreden tijdens het concert.

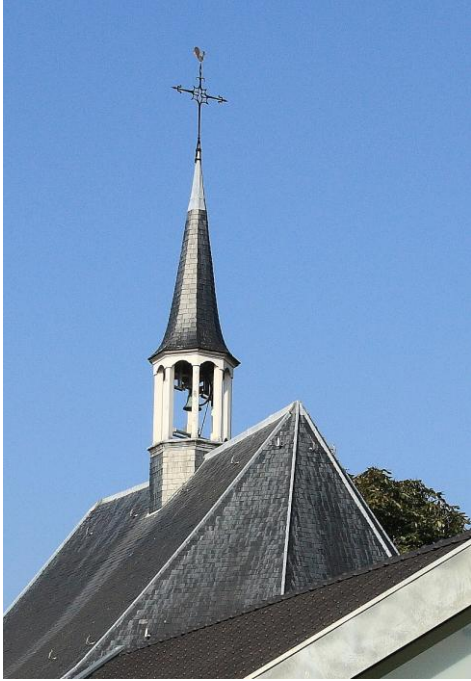
De foto toont gracht en deel van kasteel Stapelen.

IN OUDE GLORIE HERSTELD

In de jaren 1995/'96 volgde restauratie van het toen bijna 185 jaar oude kerkje. De uiteindelijke kosten bedroegen 775.000 gulden, waarmee de oorspronkelijke begroting met slechts 25.000 gulden werd overschreden. De overheid droeg 360.000 gulden bij, het grootste aandeel, zijnde 415.000 gulden, werd bijeengebracht door Stichting Restauratie Protestantse Kerk Boxtel, onder aanvoering van Evert van Gelder. Voorwaar geen geringe prestatie!

Tijdens de restauratie is het klokje van de kapel van voormalig klooster Sint-Ursula in de Baroniestraat overgebracht naar en opgehangen in het torentje op het protestantse kerkje. (Bron: 17)

Zaterdag 30 maart 1996 vond in het Lodewijkkerkje de heringebruikneming plaats. Sindsdien staat het weer fier en ongeschonden aan de voet van de massieve toren van de Sint-Petruskerk.

< *Het torentje van het protestantse kerkje werd tijdens de restauratie van 1995/96 voorzien van het klokje afkomstig uit de kapel van het voormalig Sint-Ursulinenklooster in de Baroniestraat. Een mooie vorm van oecumenisch samenwerking.*

15. PASTORIJE: WONING PREDIKANT 1649-1994

Op een steenworp afstand, aan Koppel, aan de voet van de kerkheuvel waarop de Sint-Petruskerk de eeuwen trotseert, ligt de **Pastorije**, adres Koppel 2, een groot wit gepleisterd huis. Oorspronkelijk behoorde het tot het (katholieke) gemeenschap van Boxtel en zou de woning van de pastoor zijn geweest, doch van kort na de Vrede van Münster was het de woning van de predikant.

Bij het principebesluit – het zou immers nog lang duren voordat er een definitieve oplossing was! – inzake teruggave van de Sint-Petruskerk aan de katholieken in 1798 werd dit pand aanvankelijk ook teruggeven aan de katholieke gemeenschap van Boxtel, doch later is die beslissing ongedaan gemaakt en kwam het alsnog terug in handen van de protestanten.

Over de gang van zaken bij het terugvorderen van de pastorije vinden we in de parochierekening (katholieke schuurkerk) over 1802-1803 in een extra-ordinair kapittel van uitgaven door deken Du Messie aangetekend: Uitgaven wegens een procedure over het huis genaamd pastoriehuizinge, gelegen op 't kerkhof. Deze huizinge was bij de *vernadering* aan de roomse gemeente toegewezen door het wetgevend lichaam en aan haar overgedragen door de uitvoerende macht. Daarna werd het kerkbestuur door de rentmeester van de financiën – *die maar een dienaar is van het wetgevend lighaam*, zoals de deken zegt – voor de raad van justitie gedaagd, waar de roomse gemeente werd veroordeeld tot teruggaaf van de woning aan de hervormden, met compensatie van kosten en betaling van een jaar huur' dit terwijl het huis zeker nooit verhuurd had kunnen worden' voegt de deken er aan toe. Hij eindigt zijn notitie met de verzuchting: *O tempera, o mores (O tijden, o zeden) riep Cicero in Roomen als 't volk in oproer is en niet en is te tomen.*

Ten aanzien van deze affaire valt nog te melden dat de rentmeester van financiën, waarop Du Messie doelt, de rentmeester der geestelijke goederen over de kwartieren van Kempenland en Oisterwijk was, **Daniël Baert Verspijck** geheten. In het door hem voor het gerechtshof van Brabant aangespannen geding tegen de commissarissen van het roomsche kerkgenootschap beval het Hof op 25 mei 1803 aan

deze commissarissen *hunnen handen te trekken en te houden van de Pastoryhuizinge met deszelfs stal, tuin en koepel* omdat deze aan het Land toebehoorden, met bepaling dat de baten, die uit de pastorie waren genoten of genoten hadden kunnen worden, moesten worden gerestitueerd. (R.A. Noord-Brabant, Raad van Brabant, inv. 1331, doss. 10796)

Het pand is tussen 1649 en 1994, met korte onderbreking, als woning van de dominee en diens gezin in gebruik geweest. Tussen 1982 en 1994 woonde daar David Stolk, de laatste dominee-bewoner. In 1995 werd het pand verkocht en is het in particuliere handen.

De Pastorie is een zeer oud pand. Hoewel het meermalen ver- en herbouwd moet zijn, is niet bekend wanneer het in eerste aanleg is gebouwd. Van welke datum de benaming Pastorie stamt is ook niet te duiden, doch de naam betond in ieder geval in 1736. In een inventarisatie van huizen en woningen te Boxtel in dat jaar staat vermeld: *Een huijs genaamt de Pastorijs, toebehorende aan de St. Pieterskerk. Gebruiker de Heer Predikant Abraham Hoos.* Hendrik Verhees is, als architect/aannemer jarenlang betrokken geweest bij het onderhoud en herstel van het pand. In het jaar 2004 zijn op het perceel van de Pastorie en de voormalige moestuin vondsten gedaan die duiden op vroeg-middeleeuwse bewoning.

Leuk detail: langs Koppel stroomde vroeger ook een Binnendommeltje, de Koppelloop, die onder meer de kerkheuvel omsloot. De huidige voorzijde van Pastorie en andere daar liggende panden lagen toen aan de andere kant, aan de zijde van het kerkhof rondom de Sint-Petruskerk. De huidige voorzijde (voortuin) was toen achterzijde en werd begrensd door genoemd Binnendommeltje. Tussen rand van het kerkhof en toenmalige voorzijde lag een smal straatje. De predikant kon toen gemakkelijk en langs een korte route vanaf de voorzijde van zijn huis (toen zijde kerk) over het kerkhof en via een deur in de noordelijke muur van de transeptarm, de kerk betreden. Op een tekening van Hendrik Verhees is die deur zichtbaar. In de huidige muur is aan het metselwerk eveneens nog te zien dat daar een opening is geweest.

Op 30 mei 1827 - ruim een half jaar vóór her ingebruikname van de dan gerestaureerde Sint-Petruskerk door de katholicke gemeenschap van Boxtel, werd de voordeur van de pastorie verplaatst van de zuidzijde (zijde Sint-Petruskerk) naar de noord- of Koppelzijde. (Bron: 18)

Pand Koppel 2, Boxtel. Pastorie is de oude naam. Het was tot 1648 eigendom van het Boxtelse (katholieke) kapittel. Van 1648 tot 1995 woning predikant. Ongeveer daar waar de lichtgekleurde straatstenen liggen stroomde tot ca. 1930 een Binnendommeltje, Koppelloop geheten. De huidige voorzijde van het pand was destijds achterzijde.

In 1784 werd de Pastorie gekocht door **Marten Bowier**. In de verkoopakte vinden we een aanwijzing dat de huidige voorzijde destijds de achterzijde was, alsmede een bevestiging dat die begrenzing een Binnendommeltje betrof: *tot agter aan het rivierviertje den Dommel*.

In de OAT (Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels), behorende bij de minuutplannen van het Kadaster uit 1832 (het prille, operationele, begin van deze dienst) wordt inzake de Pastorie vermeld: *Huis, schuur en erf, eigenaar De Gereformeerde Gemeente, sectie K196, grootte 2 roeden, 49 ellen*.

Vijftig jaar later, in 1873, is er sprake van *herbouw* doch nadere details hierover ontbreken.

In latere jaren volgt nog enige malen een aanpassing of verbouwing van dit eerbiedwaardige pand: zo wordt in 1967 de oude serre afgebroken; aan de westzijde wordt tussen de garage een eetkamer (parketvloer) aangebouwd; de keuken werd vernieuwd en werd cv aangelegd. Medio 1980 volgde dubbele beglazing, dubbele muren...(Bron:18)

16. **PREDIKANTENZOON WORDT KATHOLIEK**

Vermeldenswaard is nog – in het kort – de historie van de zoon van **Thimoles Rolandi** (Timotheus Roelandus), predikant te Boxtel 1652-1657, wiens zoon Jacobus zich op de leeftijd van 21 jaar bekeerde tot het rooms-katholieke geloof. Dit gaf uiteraard grote consternatie in de kleine protestantse gemeenschap van Boxtel, doch ook daarbuiten. Vader Roelandus heeft nog pogingen gedaan zijn zoon terug te laten keren, zonder succes. Zoon Jacobus werd niet alleen katholiek, later werd hij nog tot priester gewijd en vertrok als missionaris naar Brazilië en Portugal. AD 1953 werd zijn naam verbonden aan de toen nieuwe HBS aan de Grote Beemd te Boxtel: het Jacob Roelandscollege, thans voortbestaand onder de naam **Jacob Roelandslyceum**.

17. **STUK OUDE KERKSTRAAT VROEGER ONDERDEEL KERKHOF**

Het zeer smalle deel van de Oude Kerkstraat, gelegen tussen Sint-Petrustoren, protestantse kerkje en Koppel ligt daar pas vanaf de twintiger jaren van de twintigste eeuw. Vóór die tijd was de grond nog onderdeel van het, rondom de Sint-Petruskerk gelegen, kerkhof. Tevens stond daar de in 1792 gebouwde *nieuwe school* beter bekend als *Torenschool*. De Oude Kerkstraat eindigde toen dus bij de ingang van de Sint-Petruskerk, waarvan de hoofdingang tot omstreeks 1928 in het begin van het schip, dicht bij de toren lag. Vanaf genoemd jaar is pas een ingang via de toren aanwezig. Vanaf die tijd ook werd te toren pas weer eigendom van de Sint-Petrusparochie. Voorheen was dat – vanaf de Bataafse Republiek - een gemeentelijk eigendom.

Het protestantse kerkje hier gezien vanaf de Oude Kerkstraat vanaf de bocht bij de Sint-Petruskerk. Het deel van deze straat tussen Sint-Petruskerk en protestantse kerkje is pas vanaf de twintiger jaren van de twintigste eeuw aanwezig. Voor dat tijdstip was de grond onderdeel van het kerkhof rondom de sint-Petruskerk en stond tussen Sint-Petrustoren en protestantse kerkje de Torenschool.

18. **BESCHRIJVING PROTESTANTSE KERKJE**

Exterieur: Het kerkgebouw is gelegen aan de Clarissenstraat nummer 18 te Boxtel, nabij de Markt in het centrum. Het is rijksmonument. De bouwstijl is Neogotisch. Het betreft een, in baksteen opgetrokken, langwerpig achtkant zaalgebouw met geblokte pilasters, spitsboogvensters en dakruiter. Het bezit een zadeldak, leien met koorschild en driezijdige koorsluiting. De toegang ligt aan de zijde van Koppel. Aan weerszijden van het toegangspad liggen zerken uit de periode 1820-1845.

Boven de toegangsdeur staat op de sluitsteen het jaartal 1812, terwijl op een boven de toegangsdeur in de muur aangebrachte natuurstenen gevelsteen staat vermeld, in verzonken goudgekleurde letters:

‘EEN VASTE BURG IS ONZE GOD EEN TOEVLUCHT VOOR DE ZIJNEN’.

Deze steen dateert niet van de bouw van het kerkje, doch werd in 1906 geschonken door **Van Hoogerwou**.

19. **INTERIEUR KERK**

HUIDIG ORGEL

Vanaf eind maart 2012 bevindt zich het **Pels & Van Leeuwenorgel opus 886** in het kerkgebouw. Het instrument werd in 1985 gebouwd voor de gereformeerde kerk te Onnen bij Haren in Groningen. Teneinde kosten te besparen werd de orgelkas niet in eikenhout, doch in grenenhout uitgevoerd en bleef blank, want niet geschilderd. Toen de kerk gesloten werd, kwamen zowel gebouw alsook orgel te koop te staan. In 2010 was het bestaande **Oliemanorgel** in Boxtel toe aan een dure reparatie.

Voorstel van de Bossche orgelbouwer Pels & Van Leeuwen was toen, om naast herstel, het instrument opnieuw te intoneren. De kosten daarvan zouden € 7 à 8.000 belopen. Die uitgave werd onverantwoord geacht, doch het vele malen grotere bedrag, nodig om een ander orgel aan te schaffen was evenmin beschikbaar. **Peter van Rumpt**, directeur Pels & Van Leeuwen, bracht het kerkbestuur op de hoogte van de beschikbaarheid van het orgel uit Onnen en stelde voor, de ruimte op het balkon in de Boxtelse kerk op te meten om vast te stellen of het orgel er in zou passen. De eerste reactie van het kerkbestuur was *je mag opmeten wat je wil, maar er is toch geen geld om het aan te kopen!* Maar toch had het bericht van Peter van Rumpt op zijn minst nieuwsgierigheid gewekt. Toen bekend werd dat het orgel prima in Boxtel zou passen, reisde een delegatie zelfs naar Onnen om het te aanschouwen en te bespelen. De reacties waren enthousiast. Er werd een orgelcommissie alsmede een comité van aanbeveling ingesteld. **Evert van Gelder** werd voorzitter van de Orgelcommissie. Zijn belangrijkste taak: fondsen verwerven om aankoop mogelijk te maken. In eerste instantie zou het orgel - ingeval de aankoop zou geschieden - door Pels & Van Leeuwen te Onnen worden gedemonteerd, naar hun werkplaats 's-Hertogenbosch worden vervoerd, daar worden nagezien en vervolgens te Boxtel worden opgebouwd. Het orgel bleek prima geschikt om diensten te ondersteunen, doch de wens kwam naar voren om het orgel voor concertdoeleinden te kunnen benutten. Zo ontstond het voornemen het orgel met een tweetal stemmen uit te breiden en daarenboven de kas te laten schilderen. Die uitbreiding van het orgel betekende tevens dat de kas aangepast diende te worden. In zijn totaal een kostbare wens, doch de orgelcommissie zag kans om binnen redelijk korte termijn voldoende geld bijeen te brengen om het voornemen te realiseren. Inmiddels was het totaal benodigde bedrag opgelopen tot om en nabij de 90.000 euro. Als adviseur werd organist **Jacques van den Dool** uit 's-Hertogenbosch aangezocht die, op zijn beurt de organisten **Kees van Houten** en **Jan Verhoeven** bij zijn werkzaamheden betrok.

Pels & Van Leeuwen demonteerde het instrument te Onnen, bracht het over naar 's-Hertogenbosch waar het werd gedemonteerd om te worden nagezien. De kas werd aangepast. Voorts werden de pijpen voor twee nieuwe registers gemaakt. In Boxtel werd met demontage van het daar aanwezige Olieman-orgel begonnen op maandag 6 februari 2012. Kort erna kon worden aangevangen het nieuwe orgel over te brengen van de werkplaats te 's-Hertogenbosch naar Boxtel. De orgel-adviseurs waren op vrijdag 9 maart 2012 te Boxtel aanwezig teneinde een eerste beoordeling te geven van de door **Piet van der Meijden** uitgevoerde intonatie van het orgel. Een tweede beoordeling van de intonatie volgde op dinsdag 20 maart 2012. Overdracht van het instrument aan het kerkbestuur, in bijzijn van het comité van aanbeveling en genodigden, vond plaats op donderdag 29 maart 2012. Het orgel werd bij die gelegenheid bespeeld door Jacques van den Dool. Iedereen was het er over eens dat het instrument een aanwinst voor de kerk was. Zondag 8 april 2012 te 12.00 uur volgde een eerste openbaar concert met uitleg van de te spelen werken door Boxtelaar en Bachkenner **Kees van Houten**.

Het Pels & Van Leeuwen-orgel, opus 688 uit 1985 in protestantse kerkje te Boxtel. Foto van dinsdag 27 maart 2012.

Het eerste pijporgel dateerde uit 1954 en werd gebouwd door de Firma A.M. Olieman uit Rotterdam. Het Betrof een elektro-pneumatisch instrument. De Firma Olieman bestaat niet meer. Het instrument bezat 9 registers, twee manualen en een vrij pedaal. Het beschikte tevens over een zogeheten 'vrije combinatie', een voorziening waarbij door het indrukken van een schakelaar, een vooraf gekozen registratie werd gerealiseerd. Het instrument werd geschonken door iemand die anoniem wenste te

blijven. een ouder orgelfront verhuisde naar de Hervormde Gemeente te Sint-Michielsgestel.

Een eerste orgel (harmonium) werd in 1862 geschonken door de heer **Roelofs Heyrmans** uit Rotterdam: *een serafien-orgel met orgelfront* als aandenken aan het feit dat zijn zoon dat jaar met Pasen belijdenis deed in Boxtel. Dit orgeltje wordt in 1892 vervangen door een nieuw harmonium. Nadien volgde nog diverse andere harmoniums.

ORGANIST

Boxtelaar Hans van der Haagen is vanaf 1 januari 1988 vaste organist van het protestantse kerkje te Boxtel. Reeds vanaf 1984 was hij, als invaller, van tijd tot tijd bespeler van het instrument.

AVONDMAALBEKERS

De zilveren avondmaalsbekers dateren van het jaar 1716.

DOOPVONT

De doopvont is een geschenk van koningin Wilhelmina (vermelding in voet doopvont) .

KANSEL

De kansel is uitgevoerd in eikenhout en is waarschijnlijk 17de eeuws en werd, bij besluit van 25 oktober 1812 gerepareerd door C. de Leeuw, die ook de banken maakte (zie aldaar). Door de afwezigheid van alle sacraal beeldhouwwerk en de gaafheid van het meubel is stamt deze hoogstwaarschijnlijk niet uit de Sint-Petruskerk van voor de Reformatie, doch is mogelijk rond 1648 voor de Hervormde Gemeente gemaakt en toen in de Sint-Petruskerk geplaatst en later verhuisd naar het protestantse kerkje.

KERKBANKEN

Tegenwoordig staan er geen banken meer in de kerk, doch stoelen, zulks teneinde het gebouw multifunctioneel te maken: exposities, concerten, lezingen. Het kan ook benut worden voor het sluiten van burgerlijke huwelijken.

In 1961 werden nieuwe eikenhouten banken geplaatst. De oude banken en 'kapbanken' terzijde werden verwijderd. Deze banken werden die bij de bouw van het kerkje in 1812 in de kerk geplaatst en zijn gemaakt uit resten van banken uit de 'oude' (= Sint-Petrus) kerk. **C. de Leeuw** verrichte dit werk voor een bedrag van 210 gulden, waarvoor hij tevens de kansel repareerde.

LEZENAAR

De koperen lezenaar is van de hand van kopergieter **Claude Demeny** uit 's-Hertogenbosch (*24 iuny 1734*) en is in bruikleen ontvangen van de Hervormde Gemeente te Oss en werd in 1975 aangebracht.

WANDBORD

Het wandbord met de Apostolische Geloofsbelijdenis. Over herkomst en ouderdom hiervan is in het archief niets te vinden.

GEZANGENBORD

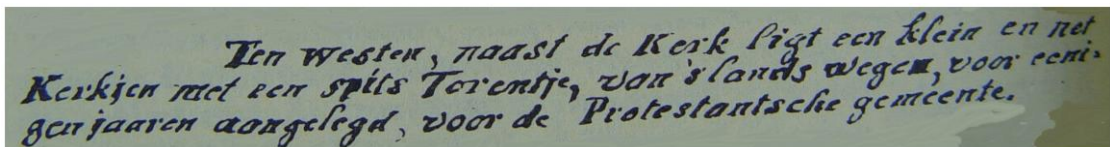
De aanwezigheid van een gezangenbord in protestantse kerken is een van de bepalingen voortvloeiende uit het Convent van Wezel (1568). Dit Convent regelde onder meer de protestantse kerkzang. Het hield een voorstel in om in iedere gemeente voorzangers – meestal de schoolmeester – aan te stellen. Voorts moesten er in de kerk een bord worden opgehangen met daarop vermeld de te zingen psalmen.

KOPEREN KRONEN

De koperen verlichtingskronen dateren van eind jaren vijftig en werden aangeboden door de Vrouwenvereniging.

20. **BESCHRIJVING A.C. BROCK (na 1827)**

Adriaan Cornelis Brock (1775-1834) leefde te Sint-Oedenrode en was koster. Hij schreef een aantal boeken (ca. 10) over de lokale en regionale geschiedenis. In zijn boek *De stad en meierij van Hertogenbosch of derzelver beschrijving Twede Afdeeling bevattende eene Geograpische, Historischen Chronologische Beschouwing van de steden, dorpen, vlekken, heerlykheden, gehuchten en voornaamste buurtschappen der MEIERY* wijdt hij ook enige regels aan het protestantse kerkje van Boxtel.

'Ten westen, naast de kerk (RvN: Sint-Petruskerk) ligt een klein en net Kerkjen met een spits Torentje, van 's lands wegen, voor eenigen jaaren aangelegd, voor de Protestantsche gemeente.'

Beschrijving door A.C. Brock, blz. 296 in genoemd boek van het protestantse kerkje te Boxtel.

21. **PLANNEN VOOR SLOOP KERKJE, PASTORIJE EN VERWIJDEREN KERKHOF**

In zijn bestaan is er, voor zo ver bekend, slechts éénmaal de gedachte aan sloop van het kerkje geweest. Dat gebeurde medio twintiger jaren van de twintigste eeuw toen een restauratieplan, opgesteld door de toen reeds hoogbejaarde architect P.J.H. Cuypers voor de Sint-Petruskerk werd uitgevoerd. Onderdeel van dat plan vormde ook het *openleggen* van de kerk, dat wil zeggen dat men de destijds ontsierend geachte bebouwing in de onmiddellijke omgeving van deze kerk wilde slopen. Een aantal gebouwen, waaronder **Torenschool** en **Sint-Vincentiuskamer** (vóór 1849 was dit het **Bondefantenhuis**) verdwenen inderdaad. Op advies van de Rijksmonumentencommissie werd bij de ingang van de Sint-Petruskerk een met brede trappen bereikbaar pleintje aangelegd. In het streven de kerk nog meer open en vrij te leggen vroeg het kerkbestuur in hun brief van 18 januari 1924 aan de kerkraad van de hervormde gemeente onder welke voorwaarden deze bereid zou zijn haar kerk, pastorie en kerkhof aan de Sint-Petrusparochie te verkopen. Het antwoord luidde *voor f 125.000,--* waarop het kerkbestuur van zijn plannen afzag...

Gelukkig heeft dit fraaie en intieme monument niet alleen de tand des tijds tot op heden goed doorstaan, ook is de tijd er niet langer naar om ook maar te denken in de richting van sloop. Naast de functie van gebedshuis vormt het een tastbaar aandenken aan een bewogen stuk religieuze en sociale geschiedenis van Boxtel. De in

dit artikel verwoorde onenigheden tussen de lokale rooms-katholieke en protestantse gemeenschap dienen te worden gezien in de juiste historische context. Geschiedenis is nooit geheel zwart/wit. Thans kan reeds lange tijd worden gesproken van een goede verstandhouding tussen beide geloofsgemeenschappen en werd en wordt over en weer op diverse fronten samengewerkt of ondersteuning verleend.

22. **BEGRAVEN: KERKHOF EN BEGRAAFPLAATS RUSTOORD**

We gaan er vooralsnog van uit dat bij de bouw van het protestantse kerkje tegelijkertijd het kerkhof, gelegen in het verlengde van het gebouwtje, is aangelegd. Het oudste, thans nog aanwezige graf betreft graf nr. 11, dat van de in 1824 op slechts 32-jarige leeftijd overleden **Everard de Burlett rz.** Op enig moment zal dit kleine kerkhof vol zijn geraakt en deed de noodzaak zich voor ergens elders om de gemeente Boxtel te zoeken naar een separate begraafplaats. Hoewel er tevoren hoogstwaarschijnlijk wel meermalen informeel over zal zijn gesproken vinden we in het verslag van de kerkenraad van 25 januari 1912 voor het eerst een concrete aanwijzing dat het kerkhof bij het kerkje vol is en dat uitbreiding van de begraafcapaciteit noodzakelijk is geworden. Gelukkig was er (augustus 1912) een anonieme schenker, die geld beschikbaar stelde voor de aankoop van grond voor een nieuwe begraafplaats. Er werd geschikt terrein gevonden aan het huidige **Ronduutje**, dat medio september 1912 werd aangekocht door notaris en lidmaat **Niemann**. Later werd ook een woning (huidig pand **Rustoord**) gebouwd aan de laan die leidt naar de ingang van de begraafplaats. De begraafplaats werd in het jaar 1913 in gebruik genomen. Wie de eerste beheerder van de begraafplaats is geweest is niet duidelijk. In ieder geval werd in 1927 **Adriaan van Dommelen**, gepensioneerd sergeant-majoor van het Nederlands Oost-Indisch Leger, beheerder, tevens bewoner van Rustoord. Hij zou dat blijven tot omstreeks 1955. Toen werd **Job de Munnik** zijn opvolger. Hij zou tot op hoge leeftijd in functie blijven. Op 10 april 1983 nam hij op zesentachtigjarige leeftijd (!) afscheid. Hij overleed op 24 juli 1988 op 92-jarige leeftijd. Zijn graf vinden we direct links naast de ingang van de begraafplaats. De vroegere kosterwoning Rustoord is nog steeds eigendom van de Protestantse Gemeente en wordt verhuurd aan een particuliere bewoner. (Bron: 17) Tussen 1995 en 2007 was **Gijs Rovers** beheerder. Vanaf laatstgenoemd jaar is die functie in handen van **Cees van den Nieuwenhuizen**.

23. **GROEI PROTESTANTSE GEMEENSCHAP TE BOXTEL**

De Boxtelse protestantse gemeenschap bleef, in aantal lidmaten, altijd betrekkelijk klein, doch groeide gestaag. In het begin zal die gemeenschap, bestaande uit o.a. predikant, koster, schoolmeester, drossaard, rentmeester, secretaris en hun vrouwen en kinderen zo'n tien tot twintig personen hebben geteld. Na scheiding van kerk en staat zien we in veel plaatsen de toch al kleine protestantse gemeenschappen in problemen komen. Er zijn protestanten die het voormalig zendingsgebied dat **Staats-Brabant** was, weer verlaten. De **Maatschappij van Welstand** doet in die tijd haar intrede en tracht op allerlei wijze arme protestanten te helpen op de plek waar ze wonen. Toch komen er steeds meer protestanten in Boxtel wonen en werken: denk daarbij aan de vestiging, in 1819, van een **Brigade Marechaussee**, de latere aanleg van spoorwegen en het groeien van Boxtel naar een heus spoorwegknooppunt. Ook diverse fabrikanten waren van protestantse huize: de eigenaren van de eerste papierfabriek; de familie Van Hoogerwou: damastweverij (tot 1970) / houtwerf. De papierfabriek, begonnen aan het Smalwater en later verhuisd naar park Molenwijk, telde op haar hoogtepunt een honderdtal werknemers, waarvan velen protestants waren. Die groei, hoewel bescheiden, uitte zich ook op andere terreinen: al gauw was

het kleine kerkhof bij de kerk te klein. De begraafplaats, aan de rand van de voormalige Selissenwal werd aangelegd; de **Molenwijkschool** kwam tot stand; de kerk huurde en verwierf later een gebouw, aangeduid met **'t Zaalte**, aan de voormalige Van Osch en Van Leeuwenstraat nabij het station. Aan de kerk werd een zaaltje, de **Schakel**, gebouwd.

24. **TWEEHONDERDJARIG BESTAAN KERKGEBOUW**

Twintig december 2012 was het tweehonderd jaar geleden dat het kerkje in gebruik werd genomen. Vandaar dat 2012 werd aangegrepen om dat feit te gedenken en te vieren. Dat geschiedde op diverse wijzen. Januari van dat jaar werd een driekoningentocht gehouden, waarbij de locaties werden aangedaan waar Boxtelse protestanten ooit ter kerke gingen. Er vonden Clarissenconcerten plaats. In mei volgde een historische kerkdienst. Toevalligerwijze werd - niet als zodanig bedoeld - ook het nieuwe orgel voorjaar 2012 in gebruik genomen.

Bronnen:

- 1) de boxtelse St. Petrus, Piet Dorenbosch, boek I (1983)
- 2) de boxtelse St. Petrus, Piet Dorenbosch, boek II (1987)
- 3) Leve de koning! Lodewijk Napoleon op reis door Brabant en Zeeland, Hans van den Eeden, 2009,
Brandaris Pers, ISBN 978-90-78108-03-0
- 4) Hendrik Verhees, een grensoverschrijdende Brabantse landmeter, cartograaf en patriot (1744-1813)
Stichting Hendrik Verhees., 1990, ISBN 90-70-395-223
- 5) De Stad en Meierij van Hertogenbosch, A.C. Brock, Sint-Oedenrode, na 1827.
- 6) Brochure 'Het kerkje van de protestantse gemeente Boxtel, mei 1982, auteur onbekend.
- 7) mondelinge informatie ontvangen van Evert van Gelder en Hans van der Haagen (2009).
- 8) Met dank aan Frans van Susante, Boxtel: oude foto protestantse kerkje.
- 9) mondeling ontvangen informatie van de heer C. v.d. Nieuwenhuizen uit Tilburg (2009).
- 10) website www.watwaswaar.nl
- 11) De geschiedenis van het huis de Pastorije, Pierre van Amelsvoort, Boxtel (niet gepubliceerd, geen ISBN)
- 12) BHIC, 's-Hertogenbosch
- 13) Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672, dr. V.A.M. Beermaan, 1946, N.V.
Drukkerij 'Helmond' te Helmond.
- 14) Boxtel, binnenste buiten, 1993, J.J.E.M. de Visser, Uitgeverij de Kleijn B.V. Wijchen, ISBN 90-71460-03-7.
- 15) Bikse Kleine Luiden, Hilvarenbeek 2009
- 16) per e-mail ontvangen informatie van de heer Johan Nieuwenhuizen van de Protestantse Gemeente Boxtel.
- 17) mondeling van Evert van Gelder, medio november 2010, ontvangen informatie.
- 18) archief NH-kerk in beheer bij Johan Nieuwenhuizen, Vivaldistraat te Boxtel
- 19) Boxtelse kohieren inzake personele belasting 1811-1812

